

Poučena z krizového vývoje.

Obraz Pražského jara v normalizační próze

Každá historická událost se nejprve ukládá do paměti jednotlivce jako osobní zážitek, posléze je zachycena a zároveň interpretována v médiích, poté pevněji zakotvena v textech: v dílech historiků, ale i umělců a spisovatelů. Pod vlivem těchto interpretací se tak v obecném povědomí vytváří určitý obraz historické události, která dostává podobu ustálených, zjednodušených schémat. Specifickým způsobem jejich utváření je zachycení historie v umělecké literatuře; to si oproti vědeckým metodám sice neklade nárok na faktografickou přesnost a úplnost, ovšem díky přístupnosti širšímu okruhu čtenářů a svému estetickému a emocionálnímu působení má mnohem větší možnost svoji interpretaci a hodnocení začlenit do obecného povědomí společnosti. Obraz historie, zachycený v umělecky působivých dílech, kterým se podařilo získat širší popularitu, se pak může stát součástí obecné paměti, jež je podmínkou sebereflexe každého národního společenství a jež tak spoluutváří jeho identitu.

Vytvoření nové identity, jež měla být přijata celou společností, bylo cílem i komunistického totalitního režimu. Snaha o prosazení vlastního konceptu dějin (který v sobě nepřímo zahrnuje i obraz přítomnosti) vycházela z přesvědčení komunistické ideologie o dějinné nutnosti, „železné logice dějin“, která nevyhnutelně směřuje k ideální beztržní komunistické společnosti, realizovatelné po revolučním převzetí moci dělnickou třídou, vedenou komunistickou stranou.

Po komunistickém převratu v únoru 1948 měla ideologizovaná interpretace historie tyto změny začlenit do kontextu národních dějin a „revolučních tradic národa“ a tak je legitimizovat a glorifikovat.¹ Komunistická propaganda se proto snažila oficiální výklad dějin masivně utvrzovat ve veřejném povědomí, mimo jiné i právě pomocí pokud možno esteticky působivých a přesvědčivých uměleckých děl, a vytvořit tak idealizovaný obraz sebe sama. Umělecká díla měla společnosti jedinou „správnou“ interpretaci historie nejen nabídnout, ale také se podílet se na jejím obecném přijetí a tím i na identifikaci společnosti s komunistickou myšlenkou. Zdůrazněním pozitiv a potlačením negativ socialistické přítomnosti i cesty, jež k ní v národní historii směřovala, měla být vytvořena vhodná interpretace konkrétní události včetně soustavy jejích příčin a následků (v beletrii umocněná literárními prostředky jako výběr protagonistů a jejich charakteristika, preference určitých motivů, užití obrazných

¹ Podrobněji k problematice legitimacy moci a historických tradic v komunistickém režimu viz: KOPEČEK, Michal: Ve službách dějin, ve jménu národa. *Historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948–50*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 1 (2001), s. 23–43.

konstrukcí, specifických vypravěčských strategií apod.); v neposlední řadě měla literatura nabídnout také návodná řešení „kritických“ situací. Komunistický obraz historie se tak skládal ze závazných schémat, vlastních marxistické filozofii (třídní boj, role společenských tříd v historickém vývoji apod.), zároveň je však aplikoval na konkrétní lidské osudy, prostředí a historické události – u některých byla zdůrazňována kontinuita se současnou situací, zatímco význam jiných byl potlačován.

Specifické postavení mělo zobrazení historie nedávné, odvíjející se od okamžiku komunistického uchopení moci, jež byla vnímaná jako doba, „v níž se zapustily kořeny věci příštích, dnešních i zítřejších“,² jako počátek nové epochy. Pro potřebu potvrzení nové, ideologicky vyhovující interpretace dějin byl oficiálními strukturami oceňován žánr společenského či společensko-historického románu, jenž tyto události i orientaci individua v nich zachycoval v širším kontextu. Spisovatelé tak byli stále vyzýváni k vytvoření „representativního“ díla, které by „pravdivě“ zachytilo historický vývoj obsahující důležité mezníky nedávné minulosti, vnímané jako vítězství, otevírající cestu k ideální budoucnosti.

Socialistickorealistická literatura počátku padesátých let se snažila nabídnout žádaná výpravná epická díla, jež měla komunistické uchopení moci demonstrovat jako zákonité dovršení historického vývoje v celé jeho šíři. Jako klíčové momenty, které formovaly přítomnou společnost a každého jejího jedince, proto zdůrazňovala prožitek hospodářské krize, mnichovských událostí a zejména druhé světové války, vrcholící osvobozením Rudou armádou a následným „vítězstvím socialismu“. Naopak společenský román druhé poloviny padesátých let a let šedesátých se snažil obdobným ideologickým konstrukcím vyhnout a soustředil se na individuum a jeho nesnadnou orientaci v historickém dění, která se později měnila až v demonstrativní tápání, v nesoulad mezi individuálním osudem a neúprosnými dějinami.

Představa společenského románu, jenž by zachytil identifikaci individua se společenskými změnami, se opět objevila v letech sedmdesátých a osmdesátých a přinesla tak novou vlnu románů s tematikou války a Února. Přidal se však ještě další mezník, prezentující zlom ve vývoji socialistického státu: události roku 1968, tedy tzv. Pražské jaro ukončené sovětskou okupací, po němž následoval politický obrat, nová etapa „konsolidace poměrů“ a „normalizace společnosti“.

Literatura, jež chtěla z perspektivy souhlasu s normalizační realitou reflektovat tyto události, označované jako „kontrarevoluce“, musela najít vysvětlení, proč „logika dějin“ došla

² DOSTÁL, Vladimír: Minulost stále přítomná. In: *Tvorba*, roč. 7, č. 5 (1975), s. 8.

až k tomuto „kritickému“ místu. Musela spoluvytvářet a upevňovat novou interpretaci nedávné události, dosud živé v paměti většiny společnosti, a pomoci tak k přijetí a legitimizaci nastoupeného „nového kurzu“. Problematická pro ni byla i otázka kontinuity a diskontinuity současnosti s událostmi „krizových let“ i obdobími předcházejícími. Návrat normalizace k ideálům a hodnotám let padesátých znamenal i víceméně přímou polemiku s literaturou šedesátých let, kdy byl – oproti etapě předchozí i následné – „všemožně zdůrazňován motiv nesouladu člověka se společností a s dějinami“.³

Cílem této studie je analýza angažovaných společenských próz, vzniklých v sedmdesátých a osmdesátých letech, které reflektovaly události roku 1968. Jejím výsledkem bude prezentace schémat a modelových řešení typických pro normalizační interpretaci těchto událostí, jíž se režim snažil prosadit závazný výklad dějin (tj. v souladu s dokumentem Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ) tak, jak se objevovaly v beletristické produkci. Přestože se této ideologicky poznamenané reinterpetaci historie dostalo přijetí pouze formálního a přes všechny snahy se ho nepodařilo včlenit do širšího povědomí, vypovídá leccos jak o tradičních ideologických konstrukcích, tak o době svého vzniku, o proměnách a nových požadavcích normalizačního režimu i jeho snaze přizpůsobit si historii vlastním potřebám.

Tematika osmašedesátého roku se objevovala i v neoficiální samizdatové a exilové tvorbě (např. v Miráklu Josefa Škvoreckého, Nesnesitelné lehkosti bytí Milana Kundery, Z deníku kontrarevolucionáře Pavla Kohouta, Štěpení Karla Pecky ad.). S vědomím, že jde o problém, jenž by si vyžádal samostatné pojednání, tato díla záměrně opomíjíme a soustředíme se pouze na oficiální publikační prostor normalizačního Československa.

Literárněhistorický kontext

Umělecké literatury otevřeně tematizující tzv. Pražské jaro a následnou okupaci nevyšlo v období sedmdesátých a osmdesátých let mnoho (analyzovaných děl je zhruba šestnáct); žánrově jde přitom o díla kombinující postupy prózy psychologické, dobrodružné, detektivní, budovatelské, často obsahující prvky vývojového románu. Příznačné je, že se rozsahem jedná spíše o novely či kratší romány, tolik žádaný rozsáhlý společenský román nevznikl.

³ DOKOUPIL, Blahoslav: K vývojovým proměnám prózy s tematikou Února. In: *Česká literatura*, roč. 30, č. 2 (1982), s. 160.

Sledované knihy vycházely ve dvou vlnách: nejprve v první polovině let sedmdesátých (v rozmezí let 1973–75), označovaných za léta „*návratu socialistického realismu do původních výchozích pozic*“ (Hana Hrzalová),⁴ kdy „krizová léta“ představovala „*ještě nevychladlou hmotu zážitkovou*“ (Vladimír Dostál).⁵ Druhou fází byl počátek let osmdesátých (1981–85), kdy již bylo toto téma vnímáno s částečným historickým odstupem. V tomto období se častěji objevovaly prózy s tematikou politického dozrání mládeže a jejich přihlášení se k nové společnosti (prózy Zádrhel, Toulavý čas, Kulisáci).⁶

Mezi autory sledovaných próz nenajdeme jména, jež byla zárukou vyšší literární kvality – většinou šlo o průměrné či podprůměrné autory, někteří z nich byli funkcionáři v oficiálních strukturách (Bohumil Říha, Bohumil Nohejl, Jaroslav Čejka). Většina z nich po listopadu 1989 přestala publikovat. Pouze někteří se dříve nebo později prosadili i v jiných žánrech, zejména v literatuře pro děti a mládež (Bohumil Říha, Vladimír Klevis), nebo jsou jejich jména známější z filmových a televizních projektů (Ladislav Pecháček jako autor předloh k populární filmové sérii o „básnících“ z osmdesátých a devadesátých let).

Oficiální marxistická literární kritika společenské prózy s tematikou tzv. Pražského jara sledovala, vítala je a stále vyzývala autory k vytvoření dalších podobných děl. První práce označovala dokonce za splátky, „*jimiž se soudobá česká próza hlásí k povinnosti vyrovnat se po svém s ožehavou problematikou let 1968– 69*“, a doufala, že se časem „*projeví větší rozmanitost tematických okruhů i uměleckých přístupů*“. ⁷ Přestože s největší pravděpodobností nešlo o díla psaná na přímou politickou objednávku (jako byl např. seriál 30 případů majora Zemana, na jehož přípravě se podílelo ministerstvo vnitra), jejich vydávání bylo maximálně podporováno.

V dobovém oficiálním kontextu se proto těmto knihám dostalo mnoha výhod, jež jim měly napomoci na cestě ke čtenářům: většina z nich se dočkala několikerých vydání, zpravidla v počtu cca 10–30 tisíc výtisků. Pokud byla díla vydána nejprve v krajském nakladatelství, další vydání byla již realizována v prestižnějším Československém spisovateli (například román Velká voda byl takto vydán čtyřikrát). Vstřícnému přijetí odpovídalo i udělení příslušných cen: román Jaroslava Čejky Kulisáci⁸ získal Cenu nakladatelství Mladá

⁴ HRZALOVÁ, Hana: O pravdivý umělecký obraz současnosti. In: Strana literatury – literatura straně. Praha, Svoboda 1976, s. 48.

⁵ DOSTÁL, Vladimír: Popáleniny roku 1968. In: *Tvorba*, roč. 6, č. 21 (1974), s. 8.

⁶ HRABAL, Karel: Zádrhel. Praha, Práce 1982. KLEVIS, Vladimír: Toulavý čas. Praha, Československý spisovatel 1974. ČEJKA, Jaroslav: Kulisáci. Praha, Mladá fronta 1985.

⁷ POLÁK, Josef: Dvě bitvy. In: *Literární měsíčník*, roč. 2, č. 6 (1973), s. 91–92.

⁸ ČEJKA, Jaroslav: Kulisáci. Praha, Mladá fronta 1985.

fronta, Velká voda Bohumila Nohejla⁹ Cenu Antonína Zápotockého a Cenu Svazu českých spisovatelů za rok 1983, Vabank¹⁰ Alexeje Pludka cenu v soutěži vypsané českým literárním fondem, Svazem českých spisovatelů a nakladatelskými podniky ČSR u příležitosti 25. výročí února 1948. Řada z těchto knih své sepětí se společností demonstrovala tím, že byla věnována takovým výročím, jako bylo osvobození Rudou armádou či únorový převrat.

Přestože první recenzní ohlasy zpravidla označovaly konkrétní dílo za „strhující knihu“ či „úspěšný příspěvek k zobrazení naší doby“, nebo alespoň za „příslib“, ozývalo se stále nevyslyšené volání po reprezentativním, přesvědčivém díle. Tomu podle recenzentů dosud publikované prózy tvořily pouhé „podhoubí“, z něhož má vyrůst, ještě v roce 1981 „*stále postrádaný a stále vyvolávaný román, který by konečně zobrazil skutečnost oněch let adekvátně a přitom umělecky pravdivě*“.¹¹ Protože však fakticky šlo o přímočaře angažovaná díla podřadné umělecké kvality, jež prakticky nezískala větší čtenářskou přízeň, po určitém časovém odstupu přicházelo zpravidla kritické přehodnocení: například román Vabank Alexeje Pludka byl nejprve podle Vlastislava Hnízda „právem“ odměněn cenou v literární soutěži Českého literárního fondu za „*ideovou přesvědčivost a uměleckou působivost*“¹², o rok později mu ovšem Hana Hrzalová vyčetla nedomyšlenost a laciné, až naivní argumenty.¹³ Nohejlova Velká voda (jež se dočkala dvou ocenění a čtyř vydání; viz výše) byla nejprve označovaná za „*úspěch naší prózy*“ a „*nové, čisté, dramatické, optimistické a socialisticky realistické dílo*“ (Jiřina Klimentová)¹⁴, na druhé straně ji však Vladimír Dostál kritizoval pro „*nepříliš vynalézavé, otrělé žurnalistické argumenty*“ a „*berličky*“.¹⁵ Dostál oproti Nohejlovi vyzdvihl Kopeckého novelu Svědomí, které ale naopak Štěpán Vlašín vyčetl zjednodušené, neživotné a schematické postavy.¹⁶

Jednoznačně kladnému a přesvědčivému přijetí se tedy nedostalo žádnému z těchto děl, oficiální kritika jako by si s nimi nevěděla rady; knihám byly vyčítány „publicistické“ argumenty a zaměření, obligátní byl argument o neproniknutí „k podstatě“ a „ulpění na povrchu“. Neúspěchy byly zprvu přičítány nedostatečnému historickému odstupu, díky kterému byly „*mnohé problémy a vztahy ještě příliš bolavé*“ (Štěpán Vlašín).¹⁷ Na začátku

⁹ NOHEJL, Bohumil: Velká voda. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973.

¹⁰ PLUDEK, Alexej: Vabank. Praha, Československý spisovatel 1974.

¹¹ FIKAR, Marek: Červená rozeta. In: *Nové knihy*, roč. 30, č. 38 (1981), s. 1.

¹² HNÍZDO, Vlastislav: O novém románu Alexeje Pludka. In: *O knihách a autorech*, roč. 21, léto (1974), s. 11.

¹³ HRZALOVÁ, Hana: Pokus o politický román. In: *Rudé právo*, 21. 1. 1975, s. 5.

¹⁴ KLIMENTOVÁ, Jiřina: O jednom velkém boji. In: *Rudé právo*, 25. 8. 1973, s. 5.

¹⁵ DOSTÁL, Vladimír: Popáleniny roku 1968. In: *Tvorba*, roč. 6, č. 21 (1974), s. 8.

¹⁶ VLAŠÍN, Štěpán: První sonda. In: *Romboid*, roč. 9, č. 3 (1974), s. 46–47; též in: *Ve škole života*. Praha, Československý spisovatel 1980, s. 194–196.

¹⁷ Tamtéž, s. 46 (s. 194).

osmdesátých let však absence toužených hodnotných děl s touto problematikou již vedla k pesimistickým výrokům, že stále máme „*málo prozaických prací, které by se vypořádaly s palčivou problematikou nedávné minulosti, především s ožehavou situací krizových let šedesátých*“ (Štěpán Vlašín)¹⁸ a že hodnotný společenský román s výrazným politickým zaměřením je „*zřejmě dosud nad síly dnes píšících autorů*“ (František Cinger).¹⁹

I v tomto případě vznikla – pro celé období ostatně typická – absurdní situace, kdy se více či méně formálně propagované řešení (tj. pravdivé zobrazení událostí) spatřovalo v tom, co bylo prakticky nemožné (Zdenko Pavelka se například v Rudém právu ptal, zda je „*téma šedesátého osmého roku příliš tenkým ledem pro autory nebo dokonce pro nakladatele?*“).²⁰ Bez iluzí o potřebě umělecké hodnoty však v Rudém právu formuloval požadavky na angažovanou literaturu František Cinger; nedostatky podle něj „*nemohou vyvrátit smysl i potřebnost takových románů i pokusů o ně. V tomto případě je cenný i nezdařený pokus.*“²¹

Normalizační prózy s tematikou roku 1968 byly výjimečně reflektovány i v exilu. Pozornosti Josefa Škvoreckého se dostalo románu Karla Houby Postel s nebesy,²² která mu poskytla příklad k úvaze nad proměnou hrdiny ve „*třetí vývojové fázi sorealismu*“.²³ O Pludkově Vabanku psali Škvorecký i Zdena Salivarová,²⁴ přičemž tento ohlas si román vysloužil ze dvou důvodů: za prvé zde vystupovaly snadno rozšifrovatelné postavy z reálného literárního života šedesátých let (po srpnu již osoby pohybující se v disentu či exilu: Pavel Kohout, Václav Havel, Milan Kundera, Gabriel Laub aj.). Za druhé byl Vabank kvůli Pludkově agresivnímu antisemitismu, ostatně kurióznímu i v domácím kontextu, v exilu vnímán spíše jako „*námět pro psychiatra než pro literárního vědce*“²⁵ a tím i jako potvrzení hlubokého úpadku domácí oficiálně vydávané literatury. Román Vabank byl, částečně i díky Pludkově působení v politice a jeho polemikám v denním tisku (Rudé právo, Špígl, Lidové noviny), reflektován i po roce 1989. Ve výsledku se tak stal patrně nejznámějším zástupcem

¹⁸ VLAŠÍN, Štěpán: Vývojové tendence české prózy sedmdesátých let. In: Ve škole života. Praha, Československý spisovatel 1980, s. 17.

¹⁹ CINGER, František: Návrat majora Zemana. In: *Rudé právo*, 12. 9. 1983, s. 5.

²⁰ PAVELKA, Zdenko: To horké léto. In: *Rudé právo*, 25. 7. 1983, s. 5.

²¹ CINGER, František: Návrat majora Zemana. In: *Rudé právo*, 12. 9. 1983, s. 5.

²² HOUBA, Karel: Postel s nebesy. Praha, Melantrich 1976.

²³ ŠKVORECKÝ, Josef: Několik poznámek k psychopatologii současné české prózy. In: ŠKVORECKÝ, Josef – BROUSEK, Antonín: Na brigádě. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1979, s. 281–294.

²⁴ SALIVAROVÁ, Zdena: Pludek jde na vabank a Levít je prevít. In: *Svědectví*, roč. 12, č. 48 (1974), s. 771–775. ŠKVORECKÝ, Josef: Několik poznámek k psychopatologii současné české prózy. In: ŠKVORECKÝ, Josef – BROUSEK, Antonín: Na brigádě. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1979, s. 281–294.

²⁵ ŠKVORECKÝ, Josef: tamtéž, s. 294.

těchto próz v širším povědomí.²⁶ Přestože příčiny a průběh tzv. Pražského jara v Pludkově pojetí mohou s odstupem času působit až jako karikatura sebe sama, mnohé jeho argumenty a obrazy se opakovaně objevovaly i v ostatních sledovaných dílech. Stojí proto za to si alespoň načrtnout jeho hlavní dějovou linii: hlavní hrdina, inženýr Bohata, po návratu ze stavby na Blízkém východě zjišťuje, že se začíná naplňovat proroctví jeho arabského přítele: Izrael, který neustále pronásleduje chudé a mírumilovné Araby, chce opět vyprovokovat válku a Židé a jejich pomahači na Západě mu v tom horlivě pomáhají. Součástí jejich snah je i rozvrat socialistického Československa a tzv. Pražské jaro. Bohatův přítel, spisovatel Vladivoj Tomek, je pracovně doslova likvidován: zatímco literární nuly, které vykrádají klasiky a píší druhořadé, nesrozumitelné a pornografické romány, dostávají maximální prostor a díky podivným konexím jsou překládáni po celém světě, jemu, komunistovi, který se drží svých starých, osvědčených zásad a hodnot, je zakázáno publikovat. Čeští umělci a inteligence propadají nezřízenému životu plnému alkoholu, pseudointelektuálních řečí, podvodů, touze po moci, penězích a sexu – ideový vůdce Pražského jara Horský žije dokonce se dvěma milenkami zároveň. Z tohoto morálního bahna, jež hrozí zachvátit celý národ, zachrání lid až sovětská bratrská pomoc. Následná emigrace odděluje zrna od plev a očištěné Československo může začít nový život.

Popáleniny roku 1968

„*Víc společného u nich nehledejme*“,²⁷ napsal v roce 1974 Vladimír Dostál, když charakterizoval prózy tematizující události tzv. Pražského jara. Jejich jediným společným bodem měla být pouze tematika, „popáleniny roku 1968“. Následující analýza se však pokusí najít právě společná místa, která vytvořila ideologicky „vhodný“ obraz těchto, dle dobové terminologie „krizových“ událostí. Nejen samotný průběh společenského vývoje od ledna 1968 k srpnové okupaci, ale i zobrazení širšího historického kontextu, motivací a cílů představitelů reformního hnutí, účast různých společenských vrstev v politickém dění včetně orientace individua v nových poměrech představovaly hlavní problémy, jež bylo potřeba nově interpretovat, nabídnout ideově přijatelné argumenty a východiska. Komplexní historicko-

²⁶ Do obecnějšího povědomí se zapsaly také „zemanovské“ příběhy Jiřího Procházky, známé spíše z televizního zpracování v seriálu 30 případů majora Zemana, premiérově uvedeného v letech 1975–1980. Proto jim věnujeme pozornost i přesto, že ostatní populární produkci týkající se roku 1968 opomíjíme.

²⁷ DOSTÁL, Vladimír: Popáleniny roku 1968. In: *Tvorba*, roč. 6, č. 21 (1974), s. 8.

společenský obraz událostí tak vytvářel obecnější schéma či konstrukci, které zároveň nebyly cizí návodné a persvazivní funkce a propagandistické cíle.

Základním problémem, vlastním každé společenské próze, bylo zobrazení širšího historického kontextu, kontinuálních etap historického vývoje, jež tvořily články nutné k pochopení následných událostí. Z nich se odvíjela charakteristika příčin současného stavu společnosti odrážející se v individuálním jednání a chování postav.

Novodobé historické mezníky a proměny společnosti byly samozřejmě nahlíženy ideologicky závazným prizmatem historicko-materialistického výkladu dějinného vývoje, případně byly přizpůsobeny českým národním zkušenostem. Čím dále do historie exkurz zasahoval, tím se objevovaly ustálenější motivy a syžety, charakteristické pro oficiální komunistickou interpretaci historie.

V retrospektivních pasážích byl prostřednictvím vzpomínek či životního bilancování starších protagonistů ilustrován historický vývoj již od hospodářské krize třicátých let. Tato etapa byla spojena zejména s nezaměstnaností, hladem a střelbou do dělníků a kontrastovala s nenasytným životem nejbohatších vykořisťovatelských vrstev. Podobně byla i druhá světová válka interpretována klasickými, v socialistickorealisticke literatuře závaznými schématy, v nichž byla odbojová činnost komunistů postavena proti kolaborantství buržoazie. Po obrazu války, kterou postavy prožily převážně v Německu při totálním nasazení (méně často v koncentračním táboře), následovalo vysvobození Rudou armádou. Tento zážitek byl spojen s přátelským setkáním s prostým sovětským vojákem a připomínkou sovětských obětí a symbolizoval začátek nového života („*Válka nám přervala život. Brzy po jejím ukončení prošel každý z nás dvěma revolucemi: osobní a společenskou*“²⁸). Příznačné bylo, že postavy vybočující z tohoto schématu identifikace s komunistickou myšlenkou mířily na „druhou“, nepřátelskou stranu, nepochopení a odmítnutí socialismu je vedlo až ke zradě národa (v Pludkově Vabanku jsou takto pojaty postavy emigranta Levíta a hlavního organizátora „reformistů“ Horského, které se „vyhnuly“ válce útekem do Anglie).

Únorový převrat v roce 1948 pak už pouze doložil logické vyústění událostí předchozích a nemusel být proto v dílech nijak zvlášť popisován; jeho připomínky sloužily spíše k časovému rozlišení dvou vývojových etap (před a po Únoru), případně k obecným proklamacím, vyjadřujícím přihlášení se ke komunistickým ideálům: „*Revoluce ve čtyřicátém osmém – to jsme taky my*“.²⁹

²⁸ ŘÍHA, Bohumil: Doktor Meluzin. Praha, Československý spisovatel 1973, s.110.

²⁹ Tamtéž, s. 40–41.

Dvojí dědictví padesátých let

V charakteristice historie státu a společnosti nebylo možné pominout dobu, jež představovala základní moment utváření socialistické společnosti, která však na sobě zároveň nesla skvrnu „deformací“, jež naplno odhalilo uvolnění na sklonku šedesátých let. Jednalo se o období padesátých let, konkrétně jeho počátku, v dobové terminologii nazývaného dobou kultu osobnosti, schematismu či dogmatismu.

Zatímco interpretace předválečných, válečných a únorových událostí vycházela ze starších, již ověřených vzorců, hodnocení padesátých let a jejich obraz v umělecké literatuře bylo třeba v zájmu ideje nově formovat, neboť beletrii z konce padesátých let vracející se k období stalinismu chyběl patřičný časový odstup, pro literaturu let šedesátých byla charakteristická spíše snaha o kritické přehodnocení této minulosti. Sedmdesátá a osmdesátá léta, která kritické dědictví let šedesátých jako „deformaci“ socialistickorealistickej literatury odmítala, potřebovala vytvořit a prosadit přijatelný výklad nástupu socialismu, který by zapadal do schématu o úspěšném budování nové společnosti, jež bylo v následném desetiletí rozrušeno a ke kterému se společnost „normalizací poměrů“ opět vrací. Hodnocení padesátých let tak představovalo nemalý problém: z ideologického hlediska bylo potřebné, aby bylo reflektováno jako úspěšné období, ke kterému se „znormalizovaná“ společnost může hlásit. Na druhou stranu již dříve zveřejněná svědectví o masových nezákonnostech i vlastní zkušenosti obyvatelstva (a tedy potenciálních čtenářů) jednoznačně optimistický pohled činila poněkud nevěrohodným a problematickým.

Řešením této situace bylo vytvoření dvou protikladných modelů, které se ovšem nemusely vylučovat. První, tradičnější model přinášel obraz hrdinského období, prosazujícího komunistické ideály a budujícího základy socialismu, byť někdy poněkud „ukvapeně“. Druhý model dával dobu „poblouznění“ kultem osobnosti do souvislosti s „poblouzněním“ konce let šedesátých. Podle něj totiž obě období tvořila analogickou „úchytku“, levou a pravou deformaci v socialistickém vývoji, na níž se příznačně podíleli stále titíž lidé. Mýtus o hrdinské době tak byl sice poněkud narušen, ale zato přinesl mnohem praktičtější možnosti: zdiskreditovat velkou část reformních komunistů, kteří se v mládí výrazně angažovali právě v tomto období.

Ve Vabanku Alexeje Pludka se proto hlavní hrdina ptá, *„jak budou lidé věřit těm, kdo chtějí napravovat věci, které sami provedli, nebo jak mají mít důvěru v nový model*

socialismu, když ho hlásili ti, kdo předtím hlásili ten model, kteří kritizují?“³⁰. Stejný model použil i Ladislav Pecháček v Červené rozetě, jejímž hlavním hrdinou je básník, který si od „obrodného procesu“ slibuje oživení své bývalé slávy a postavení, které měl jako oficiální svazácký autor právě v padesátých letech (Pecháček své postavy pojímá jako karikatury a básníkovu impotenci duševní proto násobí i impotencí pohlavní. Ta je „vyléčena“ pouze tehdy, když si jeho partnerka obleče starou svazáckou košili). Hlavní hrdina prózy Postel s nebesy, který se distancoval od dění v padesátých letech, se automaticky distancuje i od událostí v šedesátých letech – jde o stále stejné „bláznění“. V novele Lišky mění srst z Procházkova zemanovského cyklu francouzská spolupracovnice StB odsuzuje disidenty slovy, v nichž tato dvě období dokonce otevřeně ztotožňuje: „*Chcete se mstít za padesátá léta a proto je chcete nahradit ... novými padesátými léty, ale zprava!*“³¹

I přes tento výrok je právě pro Procházkovy „zemanovské“ příběhy typičtější převaha prvního modelu. Charakteristika období padesátých let jako heroické, přímé doby s jasným nepřitelem a zřetelně odděleným dobrem a zlem³² byla pro populární detektivní žánr vhodnější než obraz „poblouznění“ a hrdinů, jejichž role se přizpůsobuje proměně politické atmosféry. Stejně tak byl tento model logičtější pro román s budovatelskou tematikou, jejímž nejtypičtějším zástupcem byla ze sledovaných próz Nohejlova Velká voda. V ní je v kompoziční výstavbě vedena paralela mezi padesátými a šedesátými lety jako dvěma diskontinuitními etapami: první dějová linie reflektuje období kolektivizace, druhá proti ní staví „krizi“ roku šedesátého osmého; zatímco v první se těžce pracovalo a budovalo, v druhé se vybudované boří. V obou však hlavní hrdina musí bojovat se stále stejnými nepřáteli.

Jedním z východisek, nabízející vyrovnání se s oběma modely, byl třetí přístup, který představoval přiznání tehdejších chyb, ale zároveň předkládal (byť spíše v rovině neurčitěho konstatování) snahu o jejich nápravu. Odstranění chyb vzniklých z jinak dobrých ideálů bylo formou i jakéhosi „očistění“ doby a svým způsobem umožňovalo návrat k těmto ideálům („*Dělaly se i chyby ... Když se vylágruje ložisko, tak se musí opravit, a ne vyhodit celou mašinu do šrotu*“³³; *Udělalí jsme tenkrát chyby? Udělalí. Jenomže my se k těm chybám čestně přiznali, snažili jsme se je poctivě napravit.*“³⁴; „*V padesátých letech se strana chovala jako matka, která ze strachu o své dítě příliš pevně utahuje povijan*“).³⁵ Nejjednodušším způsobem tohoto „očistění“ bylo odhalení „přehmatů“ jako pochybení jednotlivce: hlavní protagonista

³⁰ PLUDEK, Alexej: Vabank. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 56.

³¹ PROCHÁZKA, Jiří: Lišky mění srst. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1983, s. 68.

³² viz JANÁČEK, Pavel: Aby revoluce zůstala revolucí. In: *Respekt*, roč. 10, č. 38 (1999), s. 18.

³³ HRABAL, Karel: Zádrhel. Praha, Práce 1982, s. 118.

³⁴ PROCHÁZKA, Jiří: Hrdelní pře. Praha, Československý spisovatel 1978, s. 143.

³⁵ KOVANDA, Zbyněk: Palec na spoušti. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1975, s. 71.

novely Svědomí tak vzpomíná na svou kolegyni-komunistku s tím, že jí „mnohokrát domlouval, aby nebyla tak horlivá ve vymýšlení linií, směrnic a nařízení, aby nepovažovala lidi za věci, se kterými se dá házet“.³⁶ Podobně viděl předseda JZD v knize Velká voda příčinu, proč se „dneska hází komunistům na krk kdeco“: „Takovíhle Markové byli nahoře, uprostřed i dole. Mohli se přetřhnout horlivostí a zapomínali rozlišovat mezi lidmi.“³⁷

Tyto vzájemně se prostupující přístupy umožňovaly identifikovat původce „deformací“ a dát jim konkrétní podobu. V souladu se zmíněnými modely se na jedné straně uplatňovalo tradiční ideologické schéma: třídně typizované postavy zapadaly do klasického modelu střetu pokrokových vrstev a třídního nepřítele, který chce zvrátit vývoj socialismu a obnovit kapitalismus. V místních strukturách se tak dostávají k moci příslušníci bývalé maloburžoazie – „maloměšťáci“, velkostatkáři, inteligence odtržená od pracujících vrstev, studenti či „zpanštělí“ dělníci. Jejich protihráči, kteří se snaží zachránit situaci (a tím i ohrožený socialismus samotný) a udržet si svá kdysi těžce vybojovaná práva, jsou prostí dělníci či rolníci, v jejichž čele stojí, obdobně jako v budovatelských prózách padesátých let, přesvědčený, věrný komunista, zpravidla předseda místní organizace KSČ, zjednávající si svým klidným, moudrým přístupem respekt. (Tento otevřený třídní antagonismus je explicitně formulován například ve Vabanku, jinak próze, kombinující všechny zmíněné modely příčin a viníků: „Na jedné straně takový český samorost z dělnických rodičů, trochu urputný a svěhlový, přitom citlivý a velkorysý, na druhé straně výlupek z vykořisťovatelské vrstvy, nadutý, samolibý a v naší zemi cizí.“)³⁸

Druhý model, který dědictví padesátých let a „kultu osobnosti“ odmítal jako dobu „blouznění“, viděl za problémy právě osoby, které se tehdy angažovaly, získaly popularitu a v současné situaci pouze jako reformní komunisté „převlékly kabát“. Jejich snadná přizpůsobivost aktuálnímu politickému kurzu, prezentovaná jako negativní vlastnost, svědčící o snadné manipulovatelnosti, zůstávala totiž stále stejná. Nejvýraznějšími literárními postavami zapadajícími do tohoto schématu jsou Karel Rott z Červené rozety a Jan Havran z Vabanku, přičemž oba (a částečně i sebevědomý básník Daneš ze zemanovského cyklu) záměrně připomínají skutečnou osobu – v době vzniku těchto próz již disidenta, a tedy „nepřítele“ nových, normalizovaných poměrů – Pavla Kohouta.

Pokud prózy tematizovaly viníky událostí padesátých let, musely se na druhé straně objevit i jejich oběti. Reálnými oběťmi, často budícími i v běžné společnosti rozpaky, byly

³⁶ KOPECKÝ, František: Svědomí. České Budějovice, Růže 1973, s. 89.

³⁷ NOHEJL, Bohumil: Velká voda. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973, s. 134–135.

³⁸ PLUDEK, Alexej: Vabank. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 76–77.

osoby politicky postižených, konkrétně lidí vyloučených ze škol či propuštěných ze zaměstnání, zemědělci, kteří se postavili proti kolektivizaci, a zejména bývalí političtí vězni. Vzhledem k tomu, že uznání oprávněnosti rehabilitací by logicky znamenalo zpochybnění správnosti komunistických zásahů, byla zvolena taktika opačná: jejím cílem bylo naopak zpochybnit důvěryhodnost obětí samotných.

V pojetí normalizačních angažovaných próz tak tyto osoby stále zůstávaly nepřáteli, z kterých se navíc stali nejhrošivější, až fanatičtí zastánci „nového kurzu“. Díky „menší bdělosti“ komunistické strany a jejího ústředního vedení se nejprve dostali – na regionální úrovni – k moci a z obětí se vzápětí stali „lovci“: častým motivem spojeným právě s politicky postiženými osobami se staly „štvance“ na komunisty, jejichž hlavním cílem byla msta. Zejména u politických vězňů, nyní sdružených v klubu K 231, však nebylo jejich původní obvinění nikdy vyvráceno a jejich nenávislný a bojovný postoj ke komunistům měl jen utvrzovat oprávněnost jejich dřívější eliminace od společnosti jakožto nebezpečných jedinců. Stížnosti „kulaků“ postižených kolektivizací byly zase představeny jako neopodstatněné relikty minulosti, jejichž požadavky by znamenaly zničení všech současných jistot. Proto tyto postavy nikde nenacházejí podporu v přehodnocení kolektivizace: i přesto, že to komunisté „*mnohde mačkali*“³⁹, je nyní většina vesničanů-družstevníků spokojená a netouží po návratu „starých pořádků“: „*Tady se lidi bojí jen jedny věci ... aby se tam z vás v Praze někdo nezbláznil a nechtěl jim vracet dobytek a půdu*“⁴⁰; „*blázne, všichni jsou rádi, že jsou v družstvu!*“⁴¹

Jednoznačně negativní postavy bývalých politicky postižených jedinců ovšem mají svůj protipól a tedy i vzorec vhodného jednání a postojů v postavách osob, které o rehabilitace již nestojí a distancují se i od celého „obrodného procesu“: nápravu by totiž museli přijmout z rukou těch, kteří se na této době podíleli. Jde o oběti „poblouzněných“ komunistů druhého modelu, tedy těch, kteří svůj tehdejší fanatismus nyní nahradili horováním pro reformní hnutí. Ve Vabanku proto bývalí studenti vyloučení z fakult říkají představiteli Pražského jara Janu Havranovi, který se kdysi fakultních čistek sám účastnil: „*Že byste měl držet hubu, sbalit své pražské jaro, pověsit na hřebík svou lidskou tvář a zanechat svých obrodných snah. My vám na tu vaši obrodu kašleme!*“⁴²

Míra kritiky poměrů je také poměřována morálním právem protagonistů kritizovat („*nejde ani tak o to, zda a jaká kritika byla nutná, ale spíš o to, kdo má morální právo*

³⁹ KOPECKÝ, František: Svědomí. České Budějovice, Růže 1973, s. 134–135.

⁴⁰ PROCHÁZKA, Jiří: Hrdelní pře. Praha, Československý spisovatel 1978, s. 149.

⁴¹ JELEN, Josef: Přezrálé léto. Praha, Práce 1984, s. 18.

⁴² PLUDEK, Alexej: Vabank. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 222.

*kritizovat*⁴³): ti, kteří se sami kdysi zdiskreditovali, svůj problematický mravní profil i vlastní princip rehabilitací zpochybňují ještě tím, že dobu padesátých let odsuzují a vyvozují z ní důsledky pro kohokoliv, kromě sebe: básník Rott z Červené rozety, sám proslavený jako autor naivních komunistických básní, spojujících ideologii a lásku, paradoxně sám požaduje odchod těch, kteří se tehdy zkompromitovali, ve Velké vodě píše kritický článek o padesátých letech a kolektivizaci člověk, který se kdysi „*pokoušel zlikvidovat každého, kdo nechtěl do družstva*“ a nyní „*z protistátních živelů dělá mučedníky*“.⁴⁴

Zdravé jádro národa... a ti druzí

Požadavek celistvého pohledu na společnost, který měl přinést žádaný společenský román spolu s „objasněním“ motivace národa, jenž se ztotožnil s reformním hnutím, ovlivnil i charakteristiku rolí společenských vrstev v šedesátém osmém roce.

Tradiční komunistická opozice pracujících vrstev a přežívajících zbytků třídních nepřátel, bývalé buržoazie, hrála podle oficiální komunistické doktríny v historickém vývoji ustálené kladné či záporné role, které se musely projevit i v tomto období. Nový obraz ovšem čekal vrstvy, jejichž role byla mnohem problematičtější.

Vzhledem k úloze, jakou sehrála v osmašedesátém roce inteligence, osobnosti z oblastí vědy, kultury a umění jakožto osoby, představující v tradiční společnosti národní elity a disponující obecnou popularitou, se problematika jejího zobrazení musela projevit i zde.

Na rozdíl od společenských románů zejména druhé poloviny padesátých let, které byly považovány v této době vzor (jako byl např. Otčenáškův *Občan Brych*), nebyl hlavním cílem próz sledujících tyto postavy obraz jejich myšlenkového vývoje a přerodu, ale jejich diskreditace, realizovaná často i těmi nejtriviálnějšími prostředky. Vzhledem k jejich obecné popularitě se nabízelo využití postupů klíčových románů: literární postavy, notně zkarikované, se různými narážkami hlásily k osobám skutečným (v tomto směru je nejtypičtější dílem Pludkův *Vabank* s postavami Vaška Bobka-Václava Havla, Jana Havrana-Pavla Kohouta, Sváti Lindy-Milana Kundery, Míši Tauba-Gabriela Lauba a dalších; podobný postup používá i Jiří Procházka ve svém zemanovském cyklu: profesor Holý-Černý apod.). V pohledu ideologických próz „obrodný proces“ stavěl tyto osoby, často spisovatele, do role morálních vůdců národa neoprávněně („*oni si myslí, že dělají nový národní*

⁴³ Tamtéž, s. 139.

⁴⁴ NOHEJL, Bohumil: *Velká voda*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973, s. 175.

obrození“).⁴⁵ To bylo potvrzováno i jejich pochybným charakterem: hojně zdůrazňovaná byla proto rozvrácená morálka, projevující se zejména v sexuální oblasti, touze po penězích, slávě, ale i ve zmíněném „převlékání kabátů“ a nestálosti. Charakteristika jejich cílů, jež byly motivací pro aktivitu v politické oblasti, se opět děla na té nejtriviálnější a nejsrozumitelnější úrovni, zaměřené zejména na vyvrácení teze o „ideálech Pražského jara“. V kontrastu k nim měla inteligence ty nejpřízemnější cíle, tedy materiální, které se díky jejímu vlivu a moci mohly realizovat na vyšší, mezinárodní úrovni: cesta do Curychu hlavního hrdiny-básníka z Červené rozety má být zástěrkou pro to, aby „něco odvez, něco přivez“;⁴⁶ ve Vabanku má spisovatel Míša Taub „tu kšeft, tam kšeft ... něco ve tvrdé valutě ulito na své konto v západním Německu nebo ve Švýcarech, v Československu tuzexové bony“.⁴⁷ Oblíbeným motivem byla zdůrazňovaná nadřazenost a povýšenost (v Červené rozetě touží docent Kramoliš a jím ovládaný okruh umělců a intelektuálů být „šedou eminencí tvořící dějiny“).⁴⁸ Tyto postavy také prahnou po slávě, obdivu a zejména moci: jejich záměry charakterizuje jejich protihrač ve Vabanku slovy „jeden chce být ministrem, druhý ředitelem čehokoliv, třetí diplomatem, čtvrtý třeba zasloužilým umělcem!“⁴⁹

Logickou reakcí na takto zobrazenou inteligenci bylo odmítnutí, zřeknutí se těchto osob, realizované v kontrastu ke „zkaženosti“ jejich morálního profilu „zdravými vrstvami národa“ („*Naše inteligence by si měla založit vlastní zem*“).⁵⁰ Obraz „zdravého jádra národa“ vycházel ze starší, tradiční romantické vize venkovské nezkaženosti, věrnosti a stálosti. Tu představovala nyní už združstevněná vesnice a její obyvatelstvo, včetně „vlastní“ inteligence: „*Venkovská inteligence bere všechno vážně a je v podstatě stálejší než inteligence našich velkých měst ... Na venkově nevychází nic tak rychle z módy, nic tak rychle nezevšední, nic se tak rychle neznevažuje ve jménu nějaké neurčité možnosti, nic se tak rychle neobrací naruby.*“⁵¹

Tradiční obraz vesnice tak dostal ideologicky potřebné rysy: tradicionalismus, prezentovaný jako nedůvěra vůči „novotám“, souvisle přecházel až v apolitičnost, která předurčovala vesnici jako místo, kde se řeší pouze „opravdové problémy“, související s výživou národa. Z tohoto důvodu zde není čas ani chuť řešit „pseudoproblémy“, které sem jen vzdáleně doléhají z Prahy, a obyvatelstvo tak v menší míře propadá politickým „svodům“.

⁴⁵ PECHÁČEK, Ladislav: Červená rozeta. Praha, Melantrich 1981, s. 128.

⁴⁶ PECHÁČEK, Ladislav: Červená rozeta. Praha, Melantrich 1981, s. 118.

⁴⁷ PLUDEK, Alexej: Vabank. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 178.

⁴⁸ PECHÁČEK, Ladislav: Červená rozeta. Praha, Melantrich 1981, s. 148.

⁴⁹ PLUDEK, Alexej: Vabank. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 137.

⁵⁰ ŘÍHA, Bohumil: Doktor Meluzin. Praha, Československý spisovatel 1973, s. 42.

⁵¹ Tamtéž, s. 111.

Předsedkyně JZD Plánice Anka Šandová z Hrdelní pře proto říká majoru Zemanovi: „*Děláte tam v tý Praze pěkný voloviny, jen co je pravda ... My tady venku nemáme čas na ty vaše pražský hysterie a blázniviny ... my musíme makat, aby příští jaro, až vám vychladnou hlavy ... bylo co žrát!*“⁵² V románu *Pod Bílými kopci*⁵³ je hlavní zápletkou boj vesnice, již chce politické vedení v šedesátém osmém roce zatopit, zničit tak velký zemědělský potenciál úrodného kraje a zřídit na jejím místě přehradu, kterou by využívali zahraniční turisté. Porážka „reformistů“ znamená nejen záchranu vesnice, ale i následný rozvoj jejího hospodářství.

Další vrstvou, která byla v těchto prózách často zobrazována a která dostala novou roli, byli mladí dělníci či vojáci, obecně pracující mládež. Někteří autoři si zvolili za hlavní hrdiny svých děl právě příslušníky mladé generace, jiní využívali postupy vývojového románu při rekapitulaci dosavadního života postav středního věku. Většina z nich tak znázorňovala zrání i postupný názorový přerod postav v širších sociálních, kulturních i historickém kontextu. Rok šedesát osm představoval pro mladé protagonisty „životní maturitu“, správný politický postoj prezentoval osobní i politickou dospělost, podobně jako ji představovala válka a osvobození pro starší generaci. Zobrazení pracující mládeže představovalo tak návodný model pro identifikaci „nové generace“ s „novým režimem“ a politickým kurzem.

Tematika generačních střetů rodičů a dětí, pro níž bylo příznačné rodičovské hledání chyb ve výchově, sloužila jako prostředek k vysvětlení příčiny, proč se mnoho mladých přidalo na špatnou stranu: „*Co jsme to jen zanedbali u našich dětí, čím jsme způsobili, že se hrnou jako nemyslící stádo s hesly dávno zprofanovanými. Jak jsme je vychovali, když se dají tak snadno zneužít*“⁵⁴; „*Jenže jste při tom zapomínali promluvit sem tam s vlastními dětmi a ty si teď myslí, že jste toho udělali málo.*“⁵⁵

Takřka výlučně negativně (v souladu s jejich reálnou, z dobového pohledu nepřijatelnou rolí v šedesátém osmém roce) byly pojaty postavy studentů: kromě toho, že jsou pouze epizodní, bez jakékoliv psychologie, jejich názory a pohled na okolí nejsou tematizované, je jejich působení spojené pouze s demonstracemi, rezolucemi a provokacemi. Politická naivita se u nich ovšem také mísí s fanatismem, sklonem k násilí a mocichtivostí („*svítí mu oči pocitem moci a ...manipulace*“).⁵⁶

⁵² PROCHÁZKA, Jiří: *Hrdelní pře*. Praha, Československý spisovatel 1978, s. 154.

⁵³ MALACKA, Emil: *Pod Bílými kopci*. Brno, Blok 1975.

⁵⁴ KOLÁROVÁ, Jaromíra: *Můj chlapec a já*. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 284.

⁵⁵ NOHEJL, Bohumil: *Velká voda*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973, s. 152.

⁵⁶ KOPECKÝ, František: *Svědomí*. České Budějovice, Růže 1973, s. 67.

Celkově je pak obyvatelstvo, národ, který propadl falešným iluzím i přes relativně vysokou životní úroveň („*najednou lidé podléhají podivnému pobláznění, leze to na ně jako chřipka, s mastnými pusami sedí v měkkých křeslech před obrazovkou a se zadostiučiněním poslouchají, do jaké bídy upadli*“),⁵⁷ představen jako zmanipulované masy, které touží po bezpracném blahobytu: „*Slyšela jsem, že teď to budeme mít jako v tom Holandsku nebo kde. Dělat z nás budou lidi z přelidněnejch států a my to všechno budeme jen řídit ... o tom se mně vůbec nesnilo, že já jednou budu někoho komandovat*“,⁵⁸ navíc ovládané naivními představami: nadějí, že peníze a vytoužený blahobyt poskytne Západ. Zmanipulovaní družstevníci proto chtějí přestat pěstovat hospodářsky významné plodiny a touží se věnovat luxusním potřebám Západu (mléčná telata na vývoz, přehrada pro zahraniční turisty), ostatní očekávají půjčky peněz.

Zdůrazňovaná naivita spočívala v neochotě vidět „skutečné“ cíle, které Západ měl. Starší schémata a syžety operující se západními agenty, jež chtějí zničit socialismus, už v této době nepůsobily přesvědčivě, a tak byly raději rozdmýchány tradiční antiněmecké nálady: Západ představují tedy Němci, zvláště sudetští, kteří chtějí zpátky nejprve české chalupy, které považují stále za svůj majetek, chystají se k návratu a přesvědčují Čechy: „*Až se poměry mezi Deustschland a Tschechei urovnají, bude smazán také ten hrubý omyl s vysídlením starousedlíků*.“⁵⁹

Od ledna do srpna

Vzhledem k tomu, že komunistická „železná logika dějin“ nemohla směřovat ke „krizovému vývoji“, bylo nutné prezentovat situaci roku 1968 jako následek zvratu, vybočení ze zákonitého vývoje (v jedné z próz se dokonce objevuje přímá formulace: „... *tajuplná spirála cinkla, aby na svůj neúprosný chod upozornila i ty, kteří ji chtěli pootočit zpět*“).⁶⁰

Reflexe událostí, představujících „krizové období“, začíná zpravidla lednem 1968 (s výjimkou Vabanku a Červené rozety, tematizujících i IV. sjezd Svazu čs. spisovatelů v roce 1967, ovšem představují šedesátá léta období jakéhosi politického bezčasí). S ohledem na běžného adresáta a zpětnou konfrontaci reálných zážitků s novou interpretací jsou proměny společenské atmosféry nazírány zdola, případně z nejnižší (místní) úrovně stranického vedení

⁵⁷ KOLÁROVÁ, Jaromíra: *Můj chlapec a já*. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 284.

⁵⁸ KLEVIS, Vladimír: *Toulavý čas*. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 156.

⁵⁹ NOHEJL, Bohumil: *Velká voda*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973, s. 156.

⁶⁰ KOVANDA, Zbyněk: *Palec na spoušti*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1975, s. 199.

(předseda MNV, tajemník okresního výboru strany, předseda JZD). Popis situace je neurčitý, založený na pocitech, náladách veřejnosti, živený „šuškanou“ a naivními dohady. Přímo nebo náznakově je tematizována pouze hrubá kostra skutečných událostí: lednový sjezd, vznik KAN, manifest 2000 slov, téměř vždy však působení K 231 (viz výše); z reálných osob je přímo jmenován pouze Alexandr Dubček jakožto symbol Pražského jara. Protagonisté reformního hnutí a jejich sympatizanti jsou ve sledovaných dílech nazýváni „lidskými tvářemi“ či „progresivními“, jejich protihráči, kteří s „krizovým vývojem“ nesouhlasí, pak posměšně „konzervami“, „dogmatiky“, „komouši“.

Logice zvoleného ideologického klíče odpovídala i obvyklá dějová výstavba příběhů. Prvním příznakem krize, projevující se nejprve jako jakási nemoc, která postupně napadá společnost a prorůstá jí („*Můj národ není imunní proti žádné nákaze*“⁶¹), je zmatek a chaos, charakterizovaný zprvu nechápajícími otázkami zmatené veřejnosti („*Co voni, ti progresivní, vlastně chtějí?*“⁶²), objevuje se „*zvláštní nejistota, která už řadu měsíců svazovala jazyky*“⁶³. Jinde „organizátoři“ „*všechno důkladně zamíchají a lidi nepoznají, co je černé a co je bílé*“⁶⁴ a lidé proto upadají do čím dál větší nejistoty: „*Nic není na svém místě a lidi jsou ve zmatku. Nikdo neví, co bude zítra, a taky se neví, kdo je kdo*“⁶⁵; „*Člověk se v tom začíná motat. Já třeba nerozumím někdy novinám, ani televizi. Co chtějí?*“⁶⁶

Zvláštní důraz je přitom kladen na roli médií, která se stávají jedním z viníků rozšíření „protisocialistických nálad“ mezi obyvatelstvem a jeho následnými sympatiemi k obrodnému procesu: „*Lidi to chtějí – dobře, ale je správné všechno, co lidi chtějí? Jitří je, poštvávají – v rozhlasu, televizi i v novinách.*“⁶⁷

Obraz prvotní nejistoty posléze dostává negativní zabarvení a postupně přechází ve strach (ve Vabanku protagonista upozorňuje na uměle vyvolávanou „psychózu strachu“, v Zádrhelu „*lidi vědí kulový a boje se jich*“),⁶⁸ provokace ústí v útoky, štvání a osočování a graduje až k celkové hysterii a poblouznění. Častý je také motiv života na dluh, po kterém přijde „*kocovina, až se probudíš*“,⁶⁹ falešné hry či podvodu: „*To bláznivé, hysterické jaro snad nemělo mít konce. Převalovalo se a vzpínalo jako mladý, divoký kůň, bilo kolem sebe nesmyslně kopyty, zraňovalo nevinné a chvílemi už i krutě zabíjelo ... naplňovalo úzkostí*

⁶¹ KOLÁROVÁ, Jaromíra: *Můj chlapec a já*. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 284.

⁶² HRABAL, Karel: *Zádrhel*. Praha, Práce 1982, s. 73.

⁶³ KOVANDA, Zbyněk: *Palec na spoušti*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1975, s. 47–48.

⁶⁴ PLUDEK, Alexej: *Vabank*. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 183.

⁶⁵ HRABAL, Karel: *Zádrhel*. Praha, Práce 1982, s. 118.

⁶⁶ MALACKA, Emil: *Pod Bílými kopci*. Brno, Blok 1975, s. 38.

⁶⁷ KOPECKÝ, František: *Svědění*. České Budějovice, Růže 1973, s. 56.

⁶⁸ HRABAL, Karel: *Zádrhel*. Praha, Práce 1982, s. 133.

⁶⁹ PROCHÁZKA, Jiří: *Lišky mění srst*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1983, s. 31.

hospodáře a ty, kteří měli rozum a uměli si představit, jak taková divoká jízda může skončit.“⁷⁰ Kromě „divokého koně“ však autoři používali i jiné metafory znázorňující probíhající události: V Kostrhunově Svatbě ve vypůjčených šatech je to metafora svatby, na níž rozveselení svatebčané znásilňují nevěstu, a motiv spadlého domu, na nějž „deset let jsme dřeli a šetřili, pět let jsme šetřili a stavěli, pět let jsme bydleli a utráceli, pět měsíců jsme se vrtali kolem základů a za pět vteřin nám to všechno spadlo“.⁷¹ Metaforické jsou ostatně i samotné názvy těchto próz: Vabank, Velká voda, Zádrhel, Hrdelní pře, Přezrálé léto, Svatba ve vypůjčených šatech, Palec na spoušti; protagonisté představují Kulisáky, Klauny, Lišky, které mění srst.

Příběh míří až ke kritickému vyhocení situace, které se opět pohybuje v tradičních, osvědčených schématech, jež zvýrazňují polarizaci dobra a zla. Zmatek, atmosféra strachu, hysterie a demagogie přechází až v otevřenou nebezpečí pro ty, kteří s politickým vývojem nesouhlasí a jsou věrní marxistické linii komunistické strany. Kladní hrdinové trpí za své názory a jsou pronásledováni a perzekvováni. Motivy pronásledování „věrných“ komunistů a „štvanic“ na ně jsou přitom dávány do souvislosti s obdobným pronásledováním v předúnorovém období a zejména za druhé světové války, což je zdůrazněno i tím, že leckdy jsou pronásledovateli stejné osoby, které se nyní hlásí k „obrodnému procesu“. Pronásledování ovšem tvoří také paralelu k prvním poúnorovým letům: stejně jako nyní i tehdy museli komunisté čelit příslušníkům „reakčních vrstev“, agentům či naopak příliš horlivým komunistům. Paradoxem byl ovšem fakt, že tyto formy stíhání mohl dobový čtenář znát spíše ze způsobů, jakým prosazovala svou vůli komunistická strana.

Postupně jsou „věrní“ komunisté téměř ve všech sledovaných prózách odstraněni ze svých funkcí či propuštěni ze zaměstnání. „Štvanič“ ovšem mají mnohem zákeřnější formy: uráženi jsou jejich děti a příbuzní (dceři majora Zemana se vysmívají spolužáci a učitelé a obviňují ji z otcových údajných zločinů, ve Vabanku žáci nechtějí, aby je učila manželka komunisty-dogmatika). Obrácení rolí se projevilo i v zobrazení donucovacích metod, které měli „progresivní“ v osmašedesátém roce používat k vyjádření souhlasu se svojí politikou, ve způsobu získávání podpisů pod rezoluce a prohlášení a vynucených vstupů do vznikajících organizací: k tomu byli „věrní“ komunisté donucováni proti své vůli: „*Já jsem to musel podepsat ... Jinak by mě vyhodili ze státní služby, až bude ta jejich svoboda.*“⁷² Hrdinka jedné prózy se dokonce musí zamknout na toaletě, když jí ostatní honí a nutí podepsat 2000

⁷⁰ Tamtéž, s. 131.

⁷¹ KOSTRHUN, Jan: Svatba ve vypůjčených šatech. Praha, Československý spisovatel 1989, s. 78.

⁷² NOHEJL, Bohumil: Velká voda. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973, s. 168.

slov.⁷³ Tragickým mementem mají být případy se smrtelnými následky – plukovník Kalina z novely Hrdelní pře v osmašedesátém roce umírá, protože mu „*jeho vlastní lidé ... vrazili dýku do srdce, podle a zezadu – a to jeho srdce nevydrželo...*“⁷⁴ v jiné knize si mladík „*pustil plyn a otrávil se. Nechal mámě dopis, že už nesnese, jak se mluví a píše o jeho tátovi*“.⁷⁵

Léto 1968 představuje vyvrcholení příběhu a otevřenou krizi: protagonisté musejí čelit fyzickému násilí, kriminalitě, politický i společenský vývoj nese rysy počínající občanské války. Funkcí těchto motivů byla nutnost dát určitou podobu pojmu kontrarevoluce, prosazovanému oficiální normalizační propagandou, pro který nebylo možné v národním historickém vývoji nalézt žádnou paralelu. Předobrazem mohla být pouze „kontrarevoluce“ v Maďarsku v roce 1956: v Zádrhelu, románu, kde situace dostává nejvýraznější rysy občanské války, přecházející do otevřeného boje, je hlavní hrdina svědkem, jak „*poctivé komunisty normálně vyhazují a ještě jim vyhrožují. Dokonce je mlátí na ulici jako zastara. Když to takhle půjde dál, budou je věšet na lucerny a střílet do nich jako v Maďarsku*“.⁷⁶ Nebezpečí otevřeného násilí představují rvačky, krev a kameny v oknech. Z obdobného úhlu je situace nazírána i v Palci na spoušti: „*A pověsti o tom, že už jsou seznamy komunistů a u každého poznačen kandelábr – a pověsti o tajných skryších zbraní byly zřejmě pravdivější, než se komukoli chtělo věřit. Válka? Kontrarevoluce se zvedla ze skryší a přešla do otevřeného útoku!*“⁷⁷ Právě tyto dvě prózy, nejvíce angažované a bojovně naladěné, otevřely další motiv, kterému se všechny ostatní knihy snažily vyhnout: prosbu o pomoc směřovanou do Sovětského svazu.

Okupace? Osvobození!

Zřetelně „nejožehavějším“ místem byl obraz samotné srpnové okupace. Většina autorů se mu snažila vyhnout – ať už tím, že začátek děje kladla až po ní, nebo naopak končila těsně před ní. Šlo totiž o historické události, které většina potenciálních čtenářů emociálně prožívala zcela jinak než hrdinové sledovaných próz. Pokud se však autoři k tematizaci okupace samé odhodlali, událost, která byla v bezprostřední reakci většinou národa

⁷³ PLUDEK, Alexej: Vabank. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 242.

⁷⁴ PROCHÁZKA, Jiří: Hrdelní pře. Praha, Československý spisovatel 1978, s. 142.

⁷⁵ NOHEJL, Bohumil: Velká voda. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973, s. 163.

⁷⁶ HRABAL, Karel: Zádrhel. Praha, Práce 1982, s. 178.

⁷⁷ KOVANDA, Zbyněk: Palec na spoušti. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1975, s. 197.

jednoznačně odmítnuta, musela být zcela přehodnocena: v naznačené dějové linii směřující ke kolizi ho proto bylo nutné ukázat rozuzlení, šťastné (a trvalé) vyřešení krizové situace.

Čtveřice maximálně angažovaných próz,⁷⁸ které pojímaly vývoj událostí v šedesátém osmém roce jako kontrarevoluci a počátek občanské války a okupaci jako „internacionální pomoc“, proto nacházela oporu v Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ, v textu, který byl při výkladu těchto událostí oficiální normou. V podstatě těmi nejjednoduššími literárními prostředky pak beletrizovaly jeho teze: „*Za takovéto situace bylo nutno rozhodnout, zdali se má čekat, až kontrarevoluce vyvolá bratrovražedný boj, kdy budou hynout tisíce lidí, a teprve potom poskytnout internacionální pomoc, nebo přijít včas a předejít krvavé tragédii i za cenu počátečního nepochopení doma i za hranicemi. Vstup spojeneckých vojsk do Československa 21. srpna 1968 předešel takovému krveprolití a byl tedy potřebným a jedině správným řešením.*“⁷⁹

Pro protagonisty, pro něž předchozí situace znamenala nebezpečí, příchod armád představuje vysvobození a úlevu, vyjádřenou mimo jiné tím, že po obeznámení se situací se bezstarostně věnují jiné činnosti. Manželka hlavního hrdiny z novely Svědomí jde klidně spát, protože „*ted' již bude dobře*“,⁸⁰ obyvatelé vesnice Hrázná z prózy Pod bílými kopci dál v klidu chytají ryby a těší se na besedu se sovětskými vojáky. Jako projev vděčnosti vojskům, které zachránily situaci, se objevuje motiv vítání armád a oboustranné komunikace: „*Někteří je šli vyhánět – já je jdu vítat*“,⁸¹ v románu Zádrhel mladí dělníci vesele ukazují vojákům cestu do města: „*...smějeme se... Je to prima, že přišli*“⁸² a matka hlavního hrdiny pro ně peče buchty. Sovětští vojáci k nim na oplátku přicházejí na návštěvu domů.

Problematická fakta, hovořící o mrtvých či zraněných, samozřejmě tematizována nebyla, tanky s vojáky zde představovaly spíše klidnou, vyčkávající sílu. Jediné oběti vzniklé situace jsou ty, jejichž viníky byli Češi, pokud možno postavy, jež se předtím aktivně se prosazovaly v „obrodném procesu“ a jejichž hlavní životní hodnotou byla svoboda (v Zádrhelu student postřelil svoji dívku, v Palci na spoušti je hlavní hrdina-komunista postřelen opilcem, který si „*chtěl žít po svém*“).⁸³ Zcela výjimečné zmínky o bojích v Praze (konkrétně

⁷⁸ HRABAL, Karel: Zádrhel. Práce, Praha 1982. KOPECKÝ, František: Svědomí. Růže, České Budějovice 1973. KOVANDA, Zbyněk: Palec na spoušti. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1975. MALACKA, Emil: Pod bílými kopci. Brno, Blok 1975.

⁷⁹ Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Praha, Svoboda 1988, s. 31.

⁸⁰ KOPECKÝ, František: Svědomí. České Budějovice, Růže 1973, s. 75.

⁸¹ Tamtéž, s. 90.

⁸² HRABAL, Karel: Zádrhel. Praha, Práce 1982, s. 284.

⁸³ KOVANDA, Zbyněk: Palec na spoušti. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1975, s. 199.

v Palci na spoušti o „*směšných obráncích rozhlasu*“, kteří se zabarikádovávají, protože chtěli „*mermomocí vstoupit do dějin*“)⁸⁴ dokazují snahu se těmto událostem raději úplně vyhnout.

Vysvětlení hlubší motivace pro kladné přijetí sovětských vojsk přinášely retrospektivní pasáže, v nichž protagonisté situaci analogicky srovnávají s osvobozením v roce 1945, a to v rovině osobních vzpomínek na konkrétní sovětské vojáky, přinášející mír, radost, nový život. V Palci na spoušti je takovým symbolem pomoci a vysvobození voják jménem Zakir Izmailov, jenž je metonymickým zosobněním celé sovětské armády: *Zakir Izmailov přišel včas!*“⁸⁵ jinde se těší na společné vzpomínky na osvobození („*Krucinál, to si zavzpomínáme!*“).⁸⁶ František Kopecký konfrontoval obraz sovětských vojáků s rokem 1939 a německými tanky, aby mohl vyvrátit srovnávání s okupací: „*Tihle tak vědí, co je okupace!*“⁸⁷

Jak dál? Možnosti a východiska

Po vyřešení krize bylo nutné nabídnout návodná řešení pro další život protagonistů. Prózy, které nejsou ukončeny srpem 1968, tak zahrnují ještě další fázi vývoje socialistického státu a společnosti, tzv. normalizaci a konsolidaci poměrů. V této etapě se komunisté, v období Pražského jara postižení – dle užívané terminologie – likvidací, vrací na svá místa a do funkcí. Díky uklidnění společenské atmosféry a oslabení veřejné aktivity se také opět spojují rodiny, rozdělené dříve odlišným názorem na politickou situaci i sporem o čas věnovaný veřejnému angažování se na úkor rodiny; symbolickým motivem nového života bývá zrození či početí dítěte. Obecně je „nová doba“ prezentována jako čas stabilizace a harmonizace poměrů.

V románech, jehož protagonisty jsou mladí lidé, je jejich osobní „životní maturita“ potvrzená novým, oproti předchozím zkušenostem tentokrát již pevným a vyžralým vztahem (zakončeným případně i svatbou). Politické dozrání provází jejich aktivita v místní organizaci SSM, představující identifikaci s novým režimem.

Zatímco postavám kladným se otevíraly nové, optimistické perspektivy, postavy záporné, tzn. angažující se v reformním hnutí, čekala buď emigrace na Západ nebo propad do zapomnění. Důkladný popis „typické“ disidentské skupiny přinášela například Procházkova

⁸⁴ Tamtéž, s. 198.

⁸⁵ KOVANDA, Zbyněk: Palec na spoušti. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1975, s. 197.

⁸⁶ MALACKA, Emil: Pod Bílými kopci. Brno, Blok 1975, s. 150.

⁸⁷ KOPECKÝ, František: Svědomí. České Budějovice, Růže 1973, s. 82.

kniha Lišky mění srst: představitelé umělců a inteligence, kteří se nepřizpůsobili novému režimu a stále stojí v opozici, přišli o svá místa a živí se manuálně, ovšem výhradně v profesích, kde lze získat peníze a „černé kšefty“. Stávají se z nich pumpaři, taxikáři, barmanky, kteří jsou spojeni se kriminalitou a valutovými podvody.

V charakteristice postav emigrantů a vylíčení jejich motivace k opuštění vlasti měla normalizační literatura ideologicky vhodný předobraz již v literatuře tematizující únorový převrat a mohla se tedy držet jejich osvědčených schémat. Motivace protagonistů vždy pramenila z touhy hmotně si polepšit, jen navenek byla „maskovaná“ řečmi o svobodě; ojediněle se objevil i motiv útěku před vlastním svědomím, od rodinných problémů. Rozhodnutí protagonistů provázely naivní představy o snadném životě a velkolepé plány, které však byly v kontrastu s reálným výsledkem: emigranti se v cizině posléze živí jako nekvalifikovaná, podřadná pracovní síla nebo dokonce končí ve vězení, ženy se často stávají striptérkami či prostitutkami; pouze výjimečně se vrací zpět a dostávají novou šanci. Špatný konec emigrantů je logickým vyústěním jejich předchozích snah o získání moci či peněz; nezdá se, že jde o osoby již tříděně předurčené ke „zradě“, bývalé buržoazní vrstvy a inteligenci.

Do staršího schématu zapadal také osvědčený syžet morálního a politického uvědomění zprvu nerozhodných postav, jež chtěly původně emigrovat. Jejich rozhodnutí zůstat v rodné zemi poté nezvrátila ani „zkouška“ v podobě emigrace nejbližšího rodinného příslušníka, manžela či manželky: neshoda v otázce emigrace totiž diskvalifikovala vztah samotný a předurčila ho k zániku. Odmítnutím emigrace, a tedy i neperspektivního vztahu si kladné postavy uvolnily místo pro nový, kvalitnější vztah. V tomto směru je charakteristickým románem Říhův Doktor Meluzin, jehož hlavním tématem je počátek nového života pražského primáře, nyní obvodního lékaře na venkově. Zde se odpoutává od problematického vztahu s manželkou, jež emigrovala, a najde si ženu, s níž vychovává dítě a prožívá prosté lidské radosti.

Ze sledovaných próz vyplývá, že oceňovanými hodnotami – kromě již zmíněných rodinných vztahů a aktivní účasti v „normalizovaném“ politickém životě (v němž je automaticky zahrnuto odmítnutí „podvodu“ Pražského jara) – byla politická a občanská pevnost, věrnost a stálost. Kromě tradičně „věrných“ komunistů, většinou předválečných členů strany s dělnickým původem, se změněné podmínky a nové zkušenosti podepsaly zejména na netradičním výběru hlavního protagonisty románu Postel s nebesy Karla Houby, který tak představil novým režimem oceňovaný typ kladného hrdiny.

Postava Pavla Daneše pochází z maloburžoazní rodiny, není straník, nepodléhá však politickým zvrátům a neangažuje se ani v obrodném procesu. Naopak zápornou postavou, která za každé doby přitakává novým politickým kurzům a nakonec emigruje, je jeho manželka, dlouholetá členka strany, pocházející z chudé dělnické rodiny. Tento obrat od klasických schémat třídních přátel a nepřátel zaujal i Josefa Škvoreckého, který Houbova hrdinu charakterizoval jako „*Kladného hrdinu socialistického realismu v jeho Třetí vývojové fázi*“, jež je režimem oceňován jako „*pilný, zákona dbalý občan socialistického státu, jenž si své názory ponechává pro sebe... obdařený selským rozumem ... trpělivě snášející nespravedlnost a šikanování, přežívající všechny společenské kotrmelce ... a zůstávající permanentně doma, v Československu*“.⁸⁸ Fakt, že normalizační fáze „reálného socialismu“ nemusela oceňovat pouze straníky, ale i ostatní loajální občany, kteří se nakonec postaví na správnou stranu, nepřímou formuloval ve své knize i Bohumil Říha ve dopise hlavního hrdiny, nestraníka, dle svých slov „osamělého chodce“: „*Možná že si myslíš, že věrnost je jenom přikyvování a jednoduchý souhlas. Jenomže moje věrnost je právě něco opačného. Je v ní nejen uznání socialismu jako budoucnosti světa, ale taky neustálý boj na dvě strany: proti silám, které nás od socialismu odtahují, a současně boj proti skryté síle zvyku. Nic na tom nemění, že jsem si to někdy neuvědomoval a vždycky se podle toho neřídil.*“⁸⁹

Změnu postavení individua ve státě, z něhož se vytrácela víra v komunistické ideály a ve víze o lepší budoucnosti a který již nevyžadoval osobní zaujetí při budování nové společnosti, nýbrž mu stačila prostá loajalita s vládnoucí mocí, vystihl jeden z protagonistů knihy Svědomí. Bezděčně tak vyjádřil podstatu nové etapy socialistického Československa, které se po událostech tzv. Pražského jara a sovětské okupaci otevřel prostor: „*Dnes nejde o lásku ani o nenávisť. Jen pro rozum – pro rozum je tu místo.*“⁹⁰

⁸⁸ ŠKVORECKÝ, Josef: Několik poznámek k psychopatologii současné české prózy.

In: ŠKVORECKÝ, Josef – BROUSEK, Antonín: Na brigádě. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1979, s. 284.

⁸⁹ ŘÍHA, Bohumil: Doktor Meluzin. Praha, Československý spisovatel 1973, s. 111.

⁹⁰ KOPECKÝ, František: Svědomí. České Budějovice, Růže 1973, s. 110–111.